

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВНА КОНСЕРВАТОРІЯ
Ім. П.І.Чайковського
Спеціалізована вчена рада Д 092. 14. 01

на правах рукопису

МЕДВЕДИК ЮРІЙ ЄВГЕНОВИЧ

**“БОГОГЛАСНИК” У КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОПІСЕННОЇ ТРАДИЦІЇ
XVII-XVIII СТ.**

(ДО ПРОБЛЕМ МУЗИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА)

17.00.02 - Музичне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата мистецтвознавства

КИЇВ - 1994

Дисертацією є рукопис.

Дослідження виконане на кафедрі історії української музики Київської державної консерваторії ім. П.І.Чайковського.

- Науковий керівник - доктор мистецтвознавства,
професор ЛЯШЕНКО Іван Федорович.
- Офіційні опоненти - доктор мистецтвознавства,
професор ГОРДІЙЧУК Микола Макси-
мович,
член-кореспондент АН України,
доктор філологічних наук,
професор НІМЧУК Василь Васи́льович

Провідний заклад - Львівський Вищий державний музичний інститут
ім. М.В.Лисенка.

Захист дисертації відбудеться 23 лютого 1994 р. о 15 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої Ради Д 092.14.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук у Київській державній консерваторії ім.П.І.Чайковського за адресою: 252001, Київ-1, вул. К.Маркса, 1-3/11, ауд. 36.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київської державної консерваторії.

Автореферат розісланий "21" січня 1994 р.

Вчений секретар спеціалі-
зованої вченої Ради,
кандидат мистецтвознавства,
доцент

С.В. Тишко.

ДВ-29.16а

Однією з малодосліджених сторінок національного музичного надбання є українська духовна пісня XVII-XVIII ст. та її перша нотована антологія "Богогласник" (Почаїв, 1790-1791 рр.). Однак, цей могутній музично-поетичний духовнопісенний пласт, який уможливив появу почаївської антології дійшов до нас переважно у писемній формі. Тому основним джерелом для вивчення духовної піснетворчості та "Богогласника" є рукописні пісенники XVII-XVIII ст.

Цим зумовлено вибір теми та предмету дисертації - музично-джерелознавче дослідження почаївського "Богогласника" як вищого здобутку української духовнопісенної творчості доби барокко.

Актуальність теми дисертації зумовлюється передусім соціально-естетичною цінністю самого об'єкту дослідження, адже тут зібрано найбільш популярні зразки української духовної лірики XVII-XVIII ст. В антології зафіксовано унікальні нотні тексти, які дають можливість збагнути й оцінити мистецький рівень тогочасної української духовної піснетворчості, визначити її місце в контексті загальноєвропейської духовнопісенної традиції.

"Богогласник" став своєрідним підсумком більш, ніж двохсотлітньої еволюції зазначеної творчості. Виданням антології фактично було започатковано систематичне друкування збірників духовних пісень, виконано велику популяризаторську роботу.

За допомогою всебічного комплексного осмислення "Богогласника" в дисертації переслідуються **мета** - прослідкувати джерела почаївської антології, визначити її місце і роль в українській духовнопісенній спадщині доби барокко. Відповідно до цього автор вирішує ряд пошукових завдань:

- 1) аналіз найбільш наближених до протографа музично-поетичних текстів пісень;
- 2) визначення точного або приблизного часу створення пісень;
- 3) встановлення за допомогою реконструкцій акордів, різноманітних маргінальних записів та наративних джерел імен та прізвищ творців пісень;
- 4) виявлення етнорегіональних меж поширення духовних пісень;
- 5) класифікація типів рукописних пісенних збірників та виявлення можливих рукописних прототипів "Богогласника";
- 6) створення власної методики атрибутування рукописних збірників XVII-XVIII ст. та наявного в них пісенного матеріалу;

7) детальне опрацювання всіх відомих у науковому обігу стародруків XVIII ст., які містять зразки духовнопісенної творчості.

Матеріалом джерелознавчого аналізу стали майже 200 рукописних збірників, які були створені в Україні або ж поза її межами. Пошук та опрацювання цих матеріалів проводився в рукописних відділах Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського АН України, Центральному історичному архіві в м. Львові, Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника АН України, Російській державній бібліотеці, Московському державному університеті ім. М. Ломоносова, Російському державному архіві давніх актів, Російській національній бібліотеці, Російському державному історичному архіві, Бібліотеці Академії наук у Санкт-Петербурзі, Інституті російської літератури, Бібліотеці Санкт-Петербурзької консерваторії, Рівненському обласному архіві та місцевому краєзнавчому музеї.

Окрім рукописних джерел у дисертації використано перевидання "Богогласника" XIX ст. та початку XX ст., збірники духовних пісень, які виходили друком впродовж XIX ст. та у нашому столітті. Звертались ми у своєму дослідженні й до публікації духовних пісень, які наявні в працях П.Демущього, Л.Івченко, Ю.Келдиша, Л.Корній, Л.Костюковець, Т.Ліванової, М.Лисенка, С.Папа, С.Смоленського, М.Фіндеїзена, О.Шресер-Ткаченко.

У роботі над темою дисертації автор спирався на методологічні засади сучасного джерелознавства і, передусім, на здобутий досвід у вітчизняній та європейській медієвістиці (праці Є.Бартковського, Н.Герасимової-Персидської, В.Зуппана, Ю.Келдиша, Т.Ліванової, Б.Расцького, Н.Серьогіної, О.Цалай-Якименко, Ю.Ясиновського та інших). В основу дослідження покладено комплексний культурологічний підхід, що дозволяє розглядати українську духовнопісенну спадщину і, зокрема, "Богогласник" як невід'ємну складову усього загальноєвропейського культуротворчого процесу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на великому археографічному матеріалі, на основі детального джерелознавчого дослідження пісенного репертуару рукописних збірників XVII-XVIII ст. вперше в українському музикознавстві:

1) всебічно обстежено рукописні та друковані джерела "Богогласника" (майже 200 одиниць збереження з 36 фондів);

2) проведено текстологічні аналогії між рукописними та друкованими текстами духовних пісень, що увійшли до "Богогласника";

3) духовну пісню розглянуто як специфічний жанр українського барокко;

4) створено власну методику музично-джерелознавчого опрацювання рукописних пісенних збірників;

5) класифіковано типи рукописних пісенних збірників, виявлено етно-регіони їхнього побутування;

6) закладено фактологію для підготовки зведених каталогів українських духовних пісень та акровірсів;

7) систематизовано основний корпус друкованих джерел антології;

8) підготовлено показник приблизного часу створення майже 75% пісень "Богогласника".

Відповідно до мети й завдань дисертації на захист висуваємо такі положення:

1. Духовна пісня - секуляризований, демократичний музично-поетичний жанр української культури, який виник під могутнім ренесансно-гуманістичним впливом, а також завдяки творчому переосмисленню багатоговікової гімнографічної традиції (національної та західноєвропейської), фольклорних надбань та тогочасної світської музики.

2. "Богогласник" являє собою антологію духовнопісенної творчості XVII-XVIII ст. Основним джерелом для підтвердження цього є записи текстів духовних пісень у рукописних збірниках того часу.

3. Українські духовні пісні - невід'ємна складова усієї європейської духовнопісенної спадщини; виявляють з нею спільні типологічні ознаки, тожні, до певної міри, шляхи розвитку.

4. Рукописні збірники XVII-XVIII ст. - основне джерело вивчення початкової антології. Простежено три типи українських пісенників: циклічно-тематичні, календарно-мінейні та мішані.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає, передусім, у створенні джерелознавчої бази для подальших студій української духовнопісенної творчості та "Богогласника". Цьому сприятиме вироблена та обґрунтована нами методика джерелознавчого опрацювання рукописних збірників.

Опрацьовані матеріали об'єкту дослідження можуть бути використані у навчальних курсах з історії української музики та літератури, народної творчості, музичного краєзнавства, в джерелознавчих дисциплінах.

Виявлені тексти духовних пісень з успіхом можна використовувати у концертній практиці та побутовому музикуванні.

Апробація дисертації проходила на засіданні кафедри української музики Київської державної консерваторії, ювілейній конференції, присвяченій 200-літтю "Богогласника" у Львові (1990 р.), а також на міжнародній (Москва, 1991 р.), двох всесоюзних конференціях (Одеса, 1990 р.; Ростов-на-Дону, 1990 р.) з проблем дослідження духовної музики. Доповіді та повідомлення виголошені на кількох республіканських та міжвузівських конференціях (Ніжин, 1991 р.; Мелітополь, 1991 р.; Дрогобич, 1991 р.; Львів, 1991 р.; Чернівці, 1992 р.).

Основний зміст дисертації відображено у дев'ятох публікаціях. Дисертація складається зі вступу, трьох частин, шести розділів, висновків, додатків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У вступі обгрунтовується вибір теми, її актуальність, необхідність музично-джерелознавчого опрацювання могутнього національного духовно-пісенного пласту та вагомості його впливу на українську культуру, на формування світоглядних позицій українства, його менталітету. Визначається також об'єкт, предмет, методологічна основа дослідження, його мета, завдання і наукова новизна, формуються основні положення, які виносяться на захист, конкретизується теоретична та практична цінність праці.

Частина I. "Духовна пісня - один з провідних музично-поетичних жанрів української культури доби барокко".

Перший розділ ("*Українська духовна пісня та її антологія "Богогласник" у літературознавчих та музикознавчих дослідженнях*") містить історіографію питання про вивчення духовної пісні та її антології "Богогласника".

Історично склалося так, що наукові студії над духовними піснями та "Богогласником" започаткували літературознавці. Їх перші публікації з'явилися друком ще наприкінці 50-х - на початку 60-х років. Саме тоді надруковані праці П.Безсонова, В.Варенцова, Д.Мордовцева; сімдесяtimi-дев'яностими роками датуються дослідження В.Боржковського, Г.Гезена, Я.Головацького, А.Малинки, В.Науменка, І.Неймана, М.Петрова, А.Петрушевича, М.Грушевського та інших. Зауважимо, що будучи нерівноцінними за своїм науковим значенням, методологією та методикою, написаними під впливом різних політичних та конфесійних переконань, їх наукова продукція, тим не

менше містить чимало матеріалу для з'ясування джерел виникнення, розвитку та побутування духовних пісень в Україні та інших східнослов'янських землях.

Відаючи належне дослідженням щойно згаданих авторів, необхідно визнати, що лише на початку 90-х років з появою фундаментальних праць І.Франка було започатковано систематичне вивчення духовнопісенної творчості. Його ґрунтовна розвідка "Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над "Богогласником" (К., 1983 р.), присвячується генезі духовних пісень, яка простежена в ретроспективному огляді, починаючи від згадки про побутування культових співів у посланні Св. Петра до ефесців і колосаїв та закінчуючи богогласниковими творами. У цій праці він фактично підтверджує, зроблений ним раніше у статті "Наші коляди", важливий методологічний висновок про тяглість традицій розвитку літургічної та позацерковної духовної пісенності в Україні.

І.Франко одним з перших наголосив на нагальній потребі коніткої джерелознавчої праці, яка б могла уможливити ґрунтовні дослідження над духовними піснями. Розшуковуючи та аналізуючи рукописні пісенні збірники, він намагався осмислити їх всебічно, цілісно. Започатковані, таким чином, комплексні засади українського джерелознавства, дістали своє продовження та розвиток у працях В.Перетца, М.Возняка, В.Щурата, В.Гнатюка, Ю.Яворського та інших. Серед них особливо виділяються "Историко-литературные исследования и материалы" (СПБ., 1900 р.) В.Перетца, де у першому томі один з розділів повністю стосується "Богогласника".

Дослідження В.Перетца багато в чому до: звнюють фундаментальні "Матеріали до історії української пісні і вірші" (Львів, 1913-1914, 1925 рр.) М.Возняка. Останній, сповідуючи комплексний підхід до предмету дослідження, намагався всебічно розглянути кожну духовну пісню, спорядити свою працю ґрунтовними коментарями. Розроблена ним, на основі джерелознавчих студій, методика описів рукописних збірників XVII-XIX ст. багато в чому актуальна і сьогодні.

До вивчення майже всіх аспектів початківської антології вдалась у своїй монографії "Богогласник. Историко-литературные исследования" С.Щеглова (К., 1918 р.). Вона переосмислила наукові напрацювання щойно згаданих вчених, але чогось нового (виняток становить розділ про перевидання "Богогласника") ця праця не містить. Навпаки, С.Щеглова подекуди припускається суттєвих помилок у питанні авторства, датування пісень тощо.

У 20-х роках нашого століття джерелознавчі студії над духовними піснями суттєво уповільнюються, а з середини 30-х років зовсім припиняються. Останньою, найбільш вагомою розвідкою тих років були "Матеріали для історії старинної песенної літератури в Подкарпатській Русі" Ю.Ячорського (Прага, 1934 р.). Цією ґрунтовною працею завершився цілий етап систематичних джерелознавчих досліджень, який тривав з початку 90-х років XIX століття.

Сучасне вивчення духовнопісенної творчості характеризується спорадичністю. Незважаючи на те, що з 60-х років літературознавство певною мірою позбулось тенденційного ставлення до духовної пісні, остання здебільшого розглядалась дещо побіжно, в контексті всієї поетичної творчості XVII-XVIII ст.

Серед сучасних вчених (літературознавців та мовознавців), які тією чи іншою мірою виявляють інтерес до "Богогласника" й духовних пісень, назвемо О.Гнатюк, В.Крекотня, Б.Крису, О.Мишанича, В.Мокрого, В.Німчука, С.Папа, О.Позднісва, М.Сулими, В.Яременка.

Таким чином, літературознавство у вивченні духовних пісень вже має суттєві наукові напрацювання, хоча далеко не вичерпні. Водночас, музична частина зазначеної спадщини, незважаючи на звернення до неї цілого ряду відомих учених, висвітлена лише частково.

Перші музикознавчі студії над духовною піснетворчістю припадають на початок нашого століття. Спробу, хоча б на аматорському рівні, оцінити значення українських духовних пісень, виявити можливі джерела їх музичної лексики зробили у вступних статтях до власних гармонізацій богогласникових та інших духовних пісень Є.Вітошинський та П.Демуцький.

Якісно новим етапом у музикознавчому осмисленні духовнопісенної спадщини стали статті С.Смоленського та М.Фіндейзена. Вони, зокрема, вперше за рукописними збірниками XVII-XVIII ст. опублікували ряд духовних кантів та частково їх опрацювали.

Вслід за їх дослідженнями протягом 30-х років з'явилися вагомі розвідки українських музикознавців Б.Кудрика та М.Грінченка. Зокрема, Б.Кудрик першим дав коротеньку характеристику "Богогласника": розглянув його структурну будову, зупинився на особливостях нотного друку, побіжно охарактеризував мелодичні, ритмічні та гармонічні особливості деяких пісень.

У подальшому музикознавці (О.Пресп-Ткаченко, Т.Булат та ін.) децю по-різному оцінювали вплив "Богогласника" і духовнопісенної творчості на становлення української пісні-романсу, але ніхто з них не заперечував того, що такий процес мав місце.

У методологічному контексті музикознавчої проблематики, що нас цікавить, вагомими є фундаментальні праці Т.Ліванової ("Русская музыкальная культура XVIII века") та Ю.Келдиша ("Очерки и исследования по истории русской музыки", "Русская музыка XVIII века"). У першій з них актуалізовано та сформульовано висновок про вирішальну роль музичного ритму в процесі тонізації силабічного вірша, наголошено на необхідності детального опрацювання та публікації в археографічних дослідженнях нотних текстів.

У сфері музичного українознавства 80-90-х рр. тою чи іншою мірою піднімаються проблеми духовнопісенних традицій у працях Н.Герасимової-Персидської, Л.Івченко, Л.Корній, Т.Шеффер, Ю.Ясинівського. Приміром, у монографії Л.Корній "Українська шкільна драма і духовна музика XVII - першої половини XVIII ст." (К., 1993 р.) духовні пісні справедливо вважаються складовою частиною шкільних драм та вертепів. При цьому виявляються типологічно спільні риси між текстами драм і духовними піснями на тематичному та лексико-стилістичному рівнях, у секуляризаційних тенденціях тощо.

Духовна пісня привертала також увагу дослідників української діаспори, зокрема, П.Маценка ("Українські канти", Вінніпег, 1981 р.) та О.Козиця ("Про українську пісню й музику", Нью-Йорк, 1970 р.).

Історіографія української духовної пісенної творчості та "Богогласника" досить об'ємна, та при ближчому знайомстві з відповідними працями виявляється, що частина з них застаріла за своїм науковим значенням. Інші ж висвітлюють досліджувану нами тему побіжно, в контексті інших питань. Насамперед це стосується музикознавства.

У другому розділі ("*Загальна характеристика української духовної пісенної творчості XVII-XVIII ст.*") розглядаються соціокультурні передумови та фактори становлення музично-поетичних властивостей стилю духовної пісні. До витворення цього надзвичайно продуктивного жанру спричинилися могутні ренесансно-гуманістичні струмені, що несли з собою нові, багатомірні критерії вартісності людини, які, в свою чергу, вироблялись на засадах демократизму, народності, насамперед, на рівні мовної компоненти.

Відкриття фактору цінності людської особистості, гуманістичний погляд на людину як на унікальну систему, що інтегрує найрізноманітніші суб'єктивні та об'єктивні реалії буття, уможливило, врешті-решт, по-новому, набагато адекватніше пізнати сутність людської природи, її духовні начала. Усе це (помножене на зростаючі процеси секуляризації) призводило до того, що тогочасна людина поступово проймається новим світовідчуттям, новим баченням власного ества у безмежному Всесвіті. Таке соціокультурне підґрунтя потребувало в мистецтві нових засобів виразності. У творчій палітрі з'явилась темагіка, що несла в собі "мирське" начало. Однак, наріжним каменем духовнопісенної творчості залишилося християнське тло - основний генератор її тематики.

Барокко, будучи системою відкритою, в достатній мірі демократичною, піддавалось значному фольклорному впливові. Багато в чому фольклору в своєму розвитку завдячує й духовна піснетворчість, яка проймається його лексикою, фразеологією, системою версифікацій, багатючими апокрифічними джерелами.

Відображені в піснях і реальні історичні події, як-от напад турків на почаївський монастир у 1675 р. (пісня "Пречиста Діво, Мати Руського краю"), морова пошесть 1770 р. ("Нині прославися, почасвська скала") тощо. Зустрічаються також пісні, де можна знайти молитовні тексти про заступництво за український народ, його гетьманів ("Предста Цариця на високом троні", "Злий татарине, пекельний сине").

Значне обмиршення духовної пісні спостерігасмо не тільки в поетиці, але й у музиці, яка визначається дедалі зростаючим поворотом від ще недавно активно культивованої греко-візантійською традиції до передового, на той час, вже достатньо жанрово розмаїтого та секуляризованого західно-європейського музичного мистецтва. Це призвело до певного всмокування національною музичною лексикою нових технічних композиційних та інтонаційних пластів. Їх творче переосмислення і органічне поєднання з надбаннями національної церковно-музичної та народної творчості уможливило витворення своєрідного, національного за своїм характером українського духовнопісенного стилю.

Богогласникові, як і майже всі інші духовні пісні, за своєю музичною формою є творами строфічної будови. Пісні відзначаються чіткою формою, симетричністю структури. Обсяг музичної строфи невеликий, переважно двочастинної будови. Кожна нова поетична строфа співається на незмінний

нотний текст музичної строфи. Така опосередкованість музичного тексту уможлилювала традицію співу на "тон", тобто, коли на один нотний текст виконувались від кількох до десяти-п'ятнадцяти, а деколи й більше поетичних текстів.

Духовна пісня була одним з тих жанрів української музики, в якому відбувались важливі зміни у сфері звуковисотності. Внаслідок поступового подолання ладової розосередженості середньовічної монодії, в духовних піснях проходив процес поступової кристалізації та утвердження мажоромінорної системи. Становлення нової функційної системи впливало на розвиток гармонічної мови, яка, в основному, не виходила за рамки використання акордів основних ступенів ладу та їх обернень. Для духовних пісень характерне використання досить обмеженого кола тональностей (переважно до двох знаків). Цим пісням властиві всі типи тональних співвідношень: модуляція, відхилення та зіставлення. Важливе значення має метроритм, завдяки якому проходив процес тонізації поетичних текстів, що, в свою чергу, призвело до появи нової, більш розвинутої системи версифікації -- силабо-тоніки.

Визначальною рисою духовних пісень є властивий їм значний ступінь типізації, що проявляється у наявності усталених ритмоформул, процес шліфування яких тривав століттями.

Українські духовні пісні часто позначені впливами західно-європейської інструментальної та танцювальної музики. Найбільше це проявляється у ритміці духовних пісень, які позначені ритмоформулами західно-європейських сюїтних танців.

Отже, духовна пісня XVII-XVIII ст. була новим жанром за своєю суттю у всьому: в образній палітрі, в системі версифікації, в засобах музичної виразності, у широкому функційному застосуванні.

Частина II. "Духовні пісенні збірники рукописної традиції як соціокультурна передумова появи "Богогласника"

У **третьому розділі** (*"Методика музично-джерелознавчих досліджень рукописних збірок духовних пісень"*) пропонується пошукова модель, що уможливує всебічне опрацювання як самих рукописів, так і їх пісенного репертуару.

Вихід у світ протягом 1790-1791 рр. першої друкованої антології духовних пісень у дисертації пояснюється трьома факторами: а) кількостілітнім досвідом творення духовних пісень в Україні; б) наявністю

перших друкованих публікацій цих пісень у додатках до збірників релігійно-дидактичного характеру; в) великою популярністю пісень серед народу, що зумовило дуже поширену традицію укладання рукописних збірників духовних пісень.

На основі тривалої роботи з рукописними збірниками дисертантом створено власну методику музично-джерелознавчого дослідження, в основу якого покладено принцип системного підходу, що дозволяє вивчати об'єкт у всій його повноті.

Однією з найважливіших ланок джерелознавчих досліджень є **археографічне** опрацювання, яке покликане вирішувати усю сукупність проблем, пов'язаних з введенням невідомих рукописних або друкованих джерел у науковий обіг. Так сталося, що ті археографічні описи рукописних збірників, які свого часу були зроблені літературознавцями, не містять інципітних публікацій нотних текстів, а тому вимагають доопрацювання їх з музикознавчої сторони. Необхідною умовою археографічних описів повинно бути повне відтворення автентичності графічної подачі усіх текстових матеріалів, тобто потрібно публікувати їх згідно особливостей київської нотації.

Особливо важливим для дослідження джерел "Богогласника" є створення детального каталогу, який би включав у себе такі позиції: а) інципітний перелік духовних пісень (обов'язково з нотними текстами); б) інципітний перелік усіх "тонів"; в) створення списку акровіршів; г) повна інвентаризація усіх виявлених рукописних збірників.

На сьогодні таку роботу нами виконано майже по двохстах рукописних збірниках, завдяки чому зроблено помітний крок до кінцевої мети - створення в достатній мірі вичерпного каталогу.

Методично найближчою до археографії є **текстологія**. Текстологічний аналіз дозволяє прослідкувати ті нашарування, які з'являються в музичних і поетичних текстах впродовж століть, допомагає у виявленні пісенних архетипів, у реконструкції акровіршів тощо.

Особливої уваги заслуговують текстологічні студії богогласникових пісень у їх друкованій та рукописній фіксаціях.

Важливою дисципліною джерелознавчого циклу є **кодикологія**. Вона розглядає рукописний збірник як цілісну систему, об'єднану походженням, технологією творення та обставинами побутування. Суттєвою особливістю рукописних збірників є наявність нотних текстів з поетичною підтекстовкою, яка в різних регіонах України мала свою систему організації запису. Так

східноукраїнські нотні тексти найчастіше записувались на розвороті двох аркушів збірника з чіткою підтекстовкою у стовпчик, де кожній ноті чи групі нот відповідав конкретно визначений поетичний склад. Натомість західноукраїнські збірники найчастіше містять одноголосні нотні тексти, писані такт за тактом на кількох нотоносцях однієї сторінки.

Переважна більшість нотних текстів записані за допомогою київської нотатії в альтовому ключі, але зустрічаються також нотні тексти з сопрановими, теноровими та басовими ключами.

В силу етнорегіональних особливостей виробилась і своєрідна диференціація записів нотних текстів. Для західноукраїнських характерні такі особливості: пісні записані без жодних знаків альтерації, без тактових рисок; наявні лише помітки про повторення окремих музично-поетичних фраз за допомогою літери "В", в окремих випадках зустрічаються вказівки про темпи виконання пісень - "косно" (повільно) та "поскоро" (рухливо).

Досить суттєво відрізняються зовнішні ознаки нотних текстів східноукраїнських збірників або тих, які створені у Росії на українському пісенному матеріалі. Насамперед відзначимо те, що нотні тексти цих збірників часто споряджені знаками альтерації, які, проте, чинні лише по відношенню до тих нот, з якими вони записані. Вирізняються ці збірники і наявністю у нотних текстах косих рисок, які помічають границі музично-поетичних фраз. Натомість повторення позначалось цифрою "2". Подекуди в текстах зустрічаємо вказівки про розмір метру.

Зазначені відмінності у записах нотних текстів необхідно враховувати при їх кодикологічному опрацюванні та археографічних публікаціях.

У пісенних збірниках часто зустрічаються різноманітні за формою вказівки, на який "тон" слід співати пісні, що необхідно зазначати при описах.

Близькою до кодикології є інша спеціальна джерелознавча дисципліна - **палеографія**, яка вивчає особливості характеру письма та орнаментики. Палеографічний аналіз допомагає встановити час створення збірників, визначити їх територіальну приналежність.

Переважна більшість пісенників писана скорописом та дрібним півустановом (часто з елементами скоропису). Тому, опрацьовуючи з палеографічної точки зору рукописні пісенники, дослідник повинен уміти чітко визначити приналежність почерків до конкретного регіону України, що, в свою чергу, сприяє отриманню додаткової інформації про етнолокальне побутування духовних пісень.

Важливим аспектом в опрацюванні рукописних збірників є їх філігранологічне дослідження, яке включає в себе виявлення, опис та визначення водяних знаків паперу. Завдяки філігранологічним дослідженням стає можливим більш-менш точно визначити час появи рукопису, в ряді випадків можна встановити ймовірну назву місцевості, звідки походить пісенник.

Дослідження пісенників було б неповним без звернення до такого важливого інформативного джерела, як вивчення маргіналій, додаткових текстів, встановлення імен та прізвищ переписувачів збірників чи їх власників.

Завершувати джерелознавчі студії збірників духовних пісень має вичерпна бібліографічна довідка про будь-який опис чи згадку, що стосуються того чи іншого рукопису.

Розглянутий щойно цикл музично-джерелознавчих дисциплін зорієнтований не лише на спеціальні методи опрацювання джерел, але, в першу чергу, на можливість розширення та поглиблення найрізноманітнішої інформації, що, в свою чергу, сприяє ширшому історико-культурному дослідженню, в даному випадку джерел "Богогласника".

У четвертому розділі (*"Типологічні властивості структурної організації українських рукописних співаників"*) зосереджено авторську увагу на принципах типологізації духовнопісенних збірників. На основі ретельного обстеження вивченої кількості архівних матеріалів (майже 200 рукописних збірників) робиться, на наш погляд, найімовірніший висновок про те, що в тривалому процесі творення української духовнопісенної традиції викристалізувались три основні типи збірників: циклічно-тематичні, календарно-мінейні та мішані. Водночас записів пісенників, у яких би чітко простежувались риси структурної організації, що властива почаївському "Богогласнику", у збірниках, створених до 1791 р., нами не виявлено. Збірники цієї будови, причому з вказівкою на титульному аркуші про те, що це "Богогласник", з'явилися щойно після 1791 року.

На нашу думку, найбільш наближені за своєю структурною організацією до "Богогласника" були пісенники циклічно-тематичної будови. Таких пісенників вдалось виявити поки що лише п'ять. Досі вони були створені протягом XVIII ст. на Лемківщині у Грибівському, Горлицькому та Ясельському повітах (тепер Польща).

У всіх лемківських збірниках наявні чітко окреслені групи пісень на честь святих та релігійних свят, а подекуди (наприклад, співаник з с.Тилич Горлицького повіту) подається розділ господських пісень, який містить

рідвяні, богоявленські, страсні, великодні та на честь Ісуса Христа. Поруч з такого роду тематичною деталізацією, що характерна і для циклу богородичних пісень, надбудуємо на урізноманітнення духовнопісенного репертуару латинськими та польськими зразками, частина з яких перекладена на церковно-слов'янську мову (характерно, що і в "Богогласнику" маємо духовні пісні, друковані двома або трьома мовами).

Розглядаючи лемківські збірники у контексті етнотериторіальної рукописної традиції, ми остаточно впевнились в тому, що співаники цього регіону у своїй основі мають циклічно-тематичну будову, незважаючи на те, що деякі з них позначені рисами календарно-мінейності (як-от пісенник 1734 р. з с. Кам'яне на Грибівщині).

На підставі аналітичних екскурсів у пісенні збірники Лемківщини автор дисертації обґрунтовує думку про існування у названому етнорегіоні особливої рукописної традиції укладання співаників, які й заклали типологічні підвалини структурування почаївського "Богогласника".

Іншим типом рукописних збірників є співаники календарно-мінейної будови. Їх пісенний репертуар укладався згідно річного церковного календаря. Цікаве спостереження: якщо структурна організація та художнє оформлення закарпатських співаників мають свої характерні особливості, то їх пісенний репертуар багато в чому близький до галицьких та волинських.

Великого поширення в Україні у XVII-XVIII ст. набули збірники мішаного складу, які склались з духовних та світських пісень. Визначити якийсь принцип будови у цих пісенниках важко, оскільки пісні тут записані у довільному порядку. Прикладами таких збірників можуть бути співаники XVIII ст., які переписали ЗДзюбаревич, Г.Середа, А.Іщенко, І.Грядилевич, І.Велигорський та ін.

Серед збірників мішаного складу зустрічаються також пісенники, де духовні та світські пісні об'єднані у дві окремі групи, тобто спочатку записані духовні пісні, а потім - світські, або, навпаки.

Отже, найбільш чітко джерела структурної організації "Богогласника" прослідковуються у лемківських збірниках початку XVIII ст., в основі яких лежить циклічно-тематичний принцип побудови з елементами календарно-мінейності. У середині - другій половині XVII ст. тенденція до циклічно-тематичності у лемківських співаниках набувала чим раз виразніших рис. У цей же час елементи циклічно-тематичної будови з'являються і в збірниках інших регіонів України, що свідчить про "життєздатність" та практичність

цього типу пісенників. Очевидно, тому почаївські упорядники взяли за основу саме цей, перевірений часом, тип збірника.

Частина III. "Богогласник" - перша друкована нотна антологія української духовної пісенності.

Основна проблематика частини концентрується навколо комплексного (музикознавчого та літературознавчого) аналізу рукописних та друкованих джерел почаївської антології (Розділ V). Крім того, музично-текстологічна характеристика антології виходить на проблематику спадковості, а також реценції богогласникових творів у сучасній українській культурі (Розділ VI).

У **п'ятому розділі** ("Рукописні та друковані джерела почаївської антології") ставиться, зокрема, питання про хронологію рукописних та друкованих традицій в цій музично-поетичній сфері. Проте точно дати відповідей на це питання джерелознавство поки що неспроможне.

На сьогодні відомо лише те, що найдавніший запис української духовної пісні датується 1604 роком. Це дає підстави припустити, що духовні пісні в Україні були відомі ще наприкінці XVI ст., а, з огляду на вироблену практику запису, можна висунути гіпотезу про зародження традиції творення духовних пісень, принаймні, у середині XVI ст.

Найдавніші записи окремих українських духовних пісень знаходимо в різноманітних рукописних книгах (діаріушах, літописах, Тріодях, Учительних Євангеліях тощо) середини XVII ст. Незважаючи на цілий ряд труднощів щодо ознайомлення з існуючими архівними матеріалами, нами опрацьовано майже десять рукописів XVII ст. та велику кількість збірників XVIII ст. Це дозволило встановити приблизну, а у деяких випадках, точну дату створення більшості пісенних зразків "Богогласника" (а саме: 153-х з 214-ти українських духовних пісень).

Виданню антології передувала не тільки рукописна традиція, але також, щонайменше, сімдесятирічна практика друкування окремих духовних пісень, переважно у вигляді додатків до книг релігійно-дидактичного та богослужбового спрямування.

Перші друковані публікації українських духовних пісень з'явилися друком у XVIII ст., головну у двох визначних центрах тогочасного книгодрукування - Львові та Почаєві.

На жаль, у стародруках майже відсутні нотні тексти. Тому масмо підстави говорити про особливу літературоцентристську орієнтацію, при

якій ноти публікувались лише до малознаних або новостворених духовних пісень.

Тим вагомішим для дослідження духовнопісенної спадщини є частково збережений в єдиному, поки що відомому нам, екземплярі, виданий у Почасві (ймовірно у 1772 або 1773 р.) нотований збірник. У цьому унікальному виданні збереглося 8 пісень. До п'яти з них надруковані нотні односторонні тексти в київській нотації, зокрема, ноти популярних богородичних пісень ("Пречиста Діво" та "К тобі, Божія Мати"). Загалом же в аналізованих стародруках вміщено майже 40 українських духовних пісень.

На основі ретельного вивчення рукописних та друкованих джерел подається хронологічна таблиця ймовірного часу створення богогласникових пісень. Вона складається з шести груп: пісні кінця XVII ст.; пісні початку XVIII ст. (до 1734 р.); пісні, що створені, ймовірно, після 1734 р. та впродовж третьої чверті XVIII ст.; пісні останньої чверті XVIII ст. (до 1791 р.); пісні, що створені перед 1791 р., але не зустрічаються у рукописних та друкованих збірниках XVIII ст.

Своєрідними визначальними віхами у даній періодизації є 1734 та 1791 роки. Якщо з приводу 1791 р. роз'яснень не потрібно, то виокремлення 1734 р. вимагає деяких пояснень.

По-перше, цим роком датується відомий кам'янецький рукопис, у якому, до певної міри, підсумовано духовнопісенну творчість, щонайменше, кінця XVII - початку XVIII ст. Репертуар цього збірника складається не тільки з 19 богогласникових пісень, але й цілого ряду інших популярних українських духовних пісень, які часто зустрічаються у співаниках шойно згаданого періоду, проте в основній своїй масі відсутні у рукописах, переписаних після 1734 р. Єдиним винятком може бути збірник 1739-1740 рр. Д. Левицького з Лемківщини, але цей пісенник є, радше, дещо розширеною копією кам'янецького рукопису.

Другою важливою особливістю є те, що цей кам'янецький збірник складається виключно з духовних пісень. Інші ж, точно датовані, рукописні збірники (наприклад, ЗДзюбаревича, ЛЯгольницького - П.Гриневича) далеко не так повно відображають усю картину тогочасної духовної піснетворчості, позаяк містять в собі ще й чимало текстів світських пісень.

Завдяки таблиці можна наочно зробити такі висновки:

1. Уже на кінець XVII-XVIII ст. було створено майже чверть богогласникових пісень.

2. Пісні, які входять до першої та другої груп, були поширені в кінці XVII - на початку XVIII ст. по всій Україні та за її межами. Для такої популярності, з огляду на засоби тогочасної інформації, безумовно, потрібен був певний час. Звідси й припущення про те, що ці пісні були створені, принаймні, у середині XVII ст., а деякі, можливо, ще раніше.

3. Найбільшу кількість пісень, що увійшли до "Богогласника", було створено протягом другої-третьої чверті XVIII ст. Саме на цей час припадає період активної творчої діяльності більшості відомих нам з акровіршів та інших джерел авторів духовних пісень.

На основі того, що в рукописних збірниках XVII-XIX ст. не виявлено ряду богогласникових пісень, можна припустити, що вони були створені спеціально для антології, але з якихось причин не прижились серед народу.

У шостому розділі (*"Культурологічна характеристика "Богогласника": музично-джерелознавчий аспект"*) порушуються питання, які пов'язані з визначенням часу виходу збірника у світ, кількості пісень, наявних у ньому, звернено увагу на етнолінгвістичні, строфічні та версифікаційні особливості пісень. Зокрема, особливо наголошено на тому, що вправне володіння українськими творцями духовних пісень різновидами силабічного віршування та строфіки справедливо дає підстави сучасним вченим заперечувати деякі аспекти дуже поширеної свого часу тези про визначальну роль впливів польського віршування на аналогічні процеси в Україні.

Якщо проблема вивчення версифікації духовних пісень уже знаходила частково своє наукове висвітлення, то питання виявлення джерел музичної лексики й надалі залишається мало опрацьоване в українській етномузикології. Видається переконливою лише неодноразово постульована думка про те, що джерелами духовнопісенної творчості є гімнографія (національна та західно-європейська), фольклор (пісенний та танцювальний), а також, до певної міри, тогочасна хорова та інструментальна музика.

Однією з ключових проблем у дослідженні етновитоків духовної пісенності є питання про її взаємодію з фольклором, оскільки його самобутні традиції досить істотно позначились на характері духовних пісень (причому, не тільки українських, але й західноєвропейських). Відомо, що у Західній Європі ще від XIII ст. практика так званих "контрафактур", тобто взаємообміну мелодичними матеріалами між духовними та світськими піснями набувала чимраз більшого розповсюдження. Досить істотно позначився цей процес і на українських духовних піснях, у тому числі й богоглас-

никових, в яких етнофольклорна зорієнтованість простежується досить помітно. Проте розв'язання цієї проблеми можливе лише за умови завершеності музично-джерелознавчих та порівняльних студій всього духовно-пісенного надбання.

Чимало уваги в дисертації присвячено редакторській праці упорядників "Богогласника". Ведеться полеміка з деякими музикознавцями (Б.Кудриком, О.Шреєр-Ткаченко та Т.Шеффер), які вважали, що редактори антологій штучно уповільнювали темпи пісень, збільшували тривалості нот, нівелювали мелодичні та ритмічні особливості пісень у сторону статичності та плавності голосоведення. Однак, ми, на підставі вперше проведених текстологічних обстежень, зокрема, на основі порівняння нотних текстів рукописних збірників та "Богогласника", без будь-яких сумнівів можемо стверджувати: редактори антології передусім намагались зберегти ладоінтонаційні та метроритмічні особливості пісень, вносячи при цьому до їх нотних текстів лише незначні корективи (див. подані в дисертації приклади). Тому є всі підстави вважати, що почаївські редактори були добре обізнані з канонами музичного мистецтва.

Натомість, заслуговує на увагу інше: поетичні тексти, на відміну від нотних, справді досить суттєво редагувались. Зазнавали змін мова, строфіка, в окремих випадках, навіть, зміст, в результаті чого окремі твори набували чіткіших рис релігійного спрямування тощо.

Остаточну оцінку "Богогласника" можна буде дати лише тоді, коли підготується вичерпна джерелознавча база. Це дасть також можливість більш детально опрацювати проблему, пов'язану з розкриттям імен та прізвищ творців богогласникових пісень, яких на сьогодні виявлено понад сорок. Нам, зокрема, вдалось розшукати п'ять невідомих пісень богогласникового автора Д.Левковського.

Розглянуто в останньому розділі і питання, що стосується перевидань почаївської антології у XIX ст. та на початку XX ст. (Почаїв, Львів, Санкт-Петербург, Гродно), а також друкування в зазначений час великої кількості збірників духовних пісень.

Висновки. Видання першої нотної антології під назвою "Богогласник" стало логічним завершенням більш, ніж двохвікової традиції творення духовних пісень в Україні. Не викликає сумніву й те, що цей могутній музично-поетичний пласт належить до провідних мистецьких явищ доби барокко, поряд

з партесним концертом та шкільною драмою XVII- першої половини XVIII ст.

Духовнопісенна творчість є яскравим прикладом плідного синтезу ренесансно-барокових здобутків української музичної традиції з тогочасними досягненнями інших національних музичних культур.

Це ж, у повній мірі, стосується і техніки komponування поетичних текстів, де вміло поєднано напрацьований версифікаційний та строфічний досвід, характерний для української та західноєвропейської традицій.

Незважаючи на те, що наша духовна піснетворчість сягає своїм корінням у національну гімнографію та фольклор, вона, разом з тим, виявляє чималу типологічну спільність з польськими, чеськими та німецькими духовними піснями.

Всі вище перелічені особливості українських духовних пісень повністю притаманні музично-поетичним текстам "Богогласника". Окремо слід ще раз наголосити на тому, що в почаївській антології, як це засвідчили проведені нами музично-джерелознавчі дослідження, нотні тексти зафіксовані практично у такому вигляді, як вони записувались у рукописних пісенних збірниках XVII-XVIII ст. Тому можна стверджувати про те, що мелодії духовних пісень впродовж всього часу свого побутування, в основному, за незначними винятками, зберігали свою ідентичність з власними мелодичними першодруками.

Щодо систематизації пісенного репертуару почаївської антології, то й тут слід наголосити на своєрідному симбіозі українсько-західноєвропейської рукописної та книговидавничої традицій. Вона проявляється, зокрема, у поєднанні циклічно-тематичного типу побудови антології (більш характерного приміром польським "кантичкам") з елементами календарно-мінейної структурної організації, яка використовувалась в українських гімнографічних збірниках "ірмологіонах".

Думається, що потрібно, врешті-решт, остаточно розв'язати проблему, пов'язану з датуванням антології та кількості наявних у ній пісень. На нашу думку (це достатньо аргументується у шостому розділі дисертації) часом виходу "Богогласника" потрібно вважати 1790-1791 рр. Натомість пісень в антології налічується 250.

На особливу увагу заслуговує й те, що почаївська антологія, яка видрукована в греко-католицькій василіанській друкарні, тим не менше містить цілий ряд духовних пісень, створених православними авторами, зокрема,

Д.Тупталом, Г.Парфеновичем, Г.Кониським та Г.Сковородою. Це підтверджує думку ряду вчених про тісні негласні контакти між представниками обидвох конфесій: православної та греко-католицької. Відомо, приміром, що друкарі почаївської та Києво-Печерської друкарень нерідко обмінювались текстами, надавали посильну допомогу один одному. Звідси цілком природньо, що до "Богогласника" увійшли твори не тільки греко-католицьких авторів, але й православних. До речі, така конфесійна толерантність характерна і для рукописної традиції, де, передусім, чинний принцип індивідуальних уподобань переписувачів.

Виходячи з цього, ми намагалися розглядати "Богогласник" не у вузькоконфесійному розумінні, а, навпаки, як явище загальноукраїнське, позаконфесійне. Зрештою, до цього спонукала нас практика побутування духовної піснетворчості, оскільки пісні, створені в одному конфесійному середовищі, досить швидко ставали надбанням іншого і, навпаки. З огляду на це, сьогодні вельми важко відповісти, які пісні створені представниками кожної з конфесій. Однак, думається, що це не так важливо, адже тепер, в умовах національно-державної незалежності, в умовах встановлення цивілізованих міжконфесійних відносин, нагальною постає проблема дослідження та впровадження в співацьку практику всіх призабутих духовних пісень, серед яких є численні перлини української духовної лірики XVII-XVIII ст. Тому, творчо переосмислюючи наші багатотомові духовнопісенні скарби, мусимо об'єктивно, по новому, оцінити їх вартість, вагомість їхнього впливу на формування духовного світу українства, його менталітету. Сподіваємось, що певним внеском у вирішення цього питання стане реферована дисертація.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях:

1. Маловідомий духовний поет з Дрогобича // Міжвузівська красназнавча науково-практична конференція, присвячена 900-річчю м.Дрогобича. - Дрогобич, 1991. - С.17-18.
2. Українські духовні пісні у фольклорному середовищі // Народна пісня та провадження її в учбово-виховний процес в умовах відродження національної культури: Тези республіканської науково-практичної конференції. - Ніжин, 1991. - С.86-87.
3. Народознавство - важливий чинник підготовки майбутнього вчителя музики // Совершенствование форм и методов обучения на музыкально-педагогических факультетах: Тези республіканської науково-практичної конференції. - Мелітополь, 1991. - С.33-34

4. Проблеми дослідження і впровадження в педагогічну практику кра-щих зразків української духовної лірики XVII-XVIII ст. // Народна музична творчість, традиції, обряди як складова національної (рідної) школи: Тези ре-спубліканської науково-практичної конференції. - Київ, 1991. - С.21-23.

5. Побутування духовної пісні на теренах українського-польського по-граниччя // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Тези X всеукраїнської славистичної конференції. - Чернівці, 1992, - Т.1, С.54-55.

6. "Богогласник" - сборник украинских духовных песен // Отечественная культура XX века и духовная музыка: Тезисы всесоюзной научно-практической конференции. - Ростов-на-Дону, 1992, С.78-79.

7. Почаївський "Богогласник" // Музика. - 1992, - №4. С.15-16.

8. "Богогласник" - найвидатніша пам'ятка української духовної лірики XVII-XVIII ст. (джерелознавчий та етнологічний аспект) // Народна творчість та етнографія. - 1992, - №5-6. - С.44-49.

9. Z dziejów ukraińskiej pieśni religijnej w eparchii przemyskiej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. - Przemysl., 1993. - Т.2. - S.120-128.

Підписано до друку 17.01.94 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. ар. 0,9. Обл. вкл. ар. 1,0.

Тираж 100. Зам. 20 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

Ar 29.162
AB 29.162